

УДК 9 !323.23(477)

DOI: 10.60022/1(1)-4MHD

Котельницький Назар Анатолійович

кандидат історичних наук, доцент

Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права

Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая, Україна

Kotelnyskiy Nazar

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Chernihiv Institute of Information, Business and Law

International Scientific and Technical University names of academician Yu. Bugai, Ukraine

ORCID: 0000-0003-4480-365X

КАРАЛЬНІ ЗАХОДИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА ПРОТИ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПАРТІЇ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 70 - ПОЧАТОК 80 РР. XIX СТ.)

Анотація. У праці досліджуються каральні заходи російського самодержавства проти земської ліберальної партії північної України у кінці 70 - на початку 80 рр. XIX ст. Автор, на основі аналізу унікальних історичних першоджерел, більшість яких уперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу, прийшов до висновку про те, що головною причиною каральних заходів російського самодержавства проти земської ліберальної фронди північної України стала безпрецедентна, публічна опозиційна діяльність аристократичної опозиції у 1878-1879 рр. Першим, «нокаутуючим» ударом російської тиранії став оперативний арешт та адміністративне інтернування лідера партії – І. Петрункевича з території Лівобережної України в етнічно російські губернії країни. Силами корпусу жандармерії держави було вжито комплекс слідчих дій, у контексті яких були застосовані заходи жорсткого тиску, у тому числі аморального характеру, як щодо власне членів опозиції, так і їх нащадків. Аналіз унікальних історичних документів яскраво свідчить про те, що ні центральна влада, ні регіональна адміністрація зовсім не розрізняли і не розбиралися у різних опозиційних течіях визвольного руху у Російській імперії, по суті отождествлюючи злочини радикалів-терористів з діяльністю ліберальних земців і однозначно кваліфікували її як революційну діяльність, спрямовану на повалення існуючого державного ладу. Реакційні правлячі кола, як на столичному, так і на регіональному рівні усвідомили, що у державі, окрім безкомпромісної, радикальної опозиції революціонерів-терористів, з'явилася підкреслено конструктивна, легально функціонуюча, ліберально-демократична опозиція російському самодержавству, яка мала політичну легітимність у вигляді виборних інститутів місцевого самоврядування; реальну електоральну підтримку більшості населення провінцій; ґрунтовний фінансовий базис існування, системні зв'язки з українством як у Російській, так і Австро-Угорській імперії; не заборонену законодавством, широкомасштабну співпрацю з зацікавленими в інформації суспільними колами Західної цивілізації. У зв'язку з цим, російським абсолютизмом були вжиті жорсткі заходи у боротьбі з «ліберальною заразою»: 1. з території Чернігівської губернії вислані найнебезпечніші для влади членів опозиційної аристократичної фронди; 2. за рештою представників земської ліберальної партії був встановлений нагляд поліції та жандармського управління; 3. були оперативно внесені зміни до законодавства Російської імперії щодо встановлення контролю та нагляду інститутів державної влади над виборними установами земського і міського самоврядування; 4. вжиті заходи щодо «очищення» виконавчих органів місцевого самоврядування від присутності членів земської ліберальної партії. До кінця 1883 р. усі виконавчі органи виборних інституцій місцевого самоврядування були «очищені» від присутності членів земської ліберальної партії, а до осені 1886 р. опозицію було нейтралізовано: І. Петрункевич був змушений емігрувати з українських губерній терміном на 25 років, частина складу організації залишила територію Північного Лівобережжя, а кілька найактивніших членів партії пішли з життя, не витримавши переслідувань і жорсткого адміністративного тиску. Таким чином, по суті, земський ліберальний рух на півночі Лівобережної України був політично розгромлений, а його персональний склад скоротився до критичного мінімуму.

Ключові слова: земська ліберальна партія, північна Україна, репресії, російське самодержавство, політична поліція.

PUNISHMENT MEASURES OF THE RUSSIAN SELF-STATE AGAINST THE LAND LIBERAL PARTY OF NORTHERN UKRAINE (LATE 1870s - EARLY 1880s)

Abstract. The work examines the punitive measures of the Russian autocracy against the Zemstvo liberal party of northern Ukraine in the late 1870s and early 1880s. The author, based on the analysis of unique historical primary sources, most of which are being introduced to international scientific circulation for the first time, came to the

conclusion that the main reason for the punitive measures of the Russian autocracy against the Zemstvo liberal front of northern Ukraine was the unprecedented, public opposition activity of the aristocratic opposition in 1878-1879. The first, «knockout» blow of Russian tyranny was the operative arrest and administrative internment of the party leader - I. Petrunkevich from the territory of Left Bank Ukraine to the ethnically Russian provinces of the country. The forces of the state gendarmerie corps took a complex of investigative actions, in the context of which harsh pressure measures, including those of an immoral nature, were applied both to the actual members of the opposition and to their descendants. The analysis of unique historical documents clearly shows that neither the central government nor the regional administration at all distinguished and did not understand the various opposition currents of the liberation movement in the Russian Empire, in fact equating the crimes of radicals - terrorists with the activities of liberal citizens and unambiguously qualified it as revolutionary activities aimed at overthrowing the existing state order. The reactionary ruling circles, both at the capital and at the regional level, realized that in the state, in addition to the uncompromising, radical opposition of revolutionaries-terrorists, there appeared an emphatically constructive, legally functioning, liberal-democratic opposition to the Russian autocracy, which had political legitimacy in the form elected institutions of local self-government; real electoral support of the majority of the population of the province; thorough financial basis of existence, systemic ties with Ukrainians in both the Russian and Austro-Hungarian empires; not prohibited by law, large-scale cooperation with social circles of Western civilization interested in information. In this regard, Russian absolutism took strict measures to combat the «liberal contagion»: 1. the most dangerous members of the opposition aristocratic front were expelled from the territory of the Chernihiv province; 2. police and gendarmerie supervision was established for the remaining representatives of the Zemstvo Liberal Party; 3. amendments were promptly made to the legislation of the Russian Empire regarding the establishment of control and supervision of the institutions of state power over the elected institutions of zemstvo and city self-government; 4. measures were taken to «cleanse» executive bodies of local self-government from the presence of members of the Zemstvo Liberal Party. By the end of 1883 all executive bodies of elected institutions of local self-government were «cleansed» of the presence of members of the Zemstvo Liberal Party, and by the fall of 1886 the opposition was neutralized: I. Petrunkevich was forced to emigrate from the Ukrainian provinces for a period of 25 years, part of the organization left the territory of the Northern Left Bank, and several of the most active members of the party died, unable to withstand persecution and severe administrative pressure. Thus, in essence, the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine was politically defeated, and its personnel was reduced to a critical minimum.

Keywords: Zemstvo liberal party, northern Ukraine, repression, Russian autocracy, political police.

Постановка проблеми. Історія українського земського лібералізму продовжує належати до дуже актуальних, але малодосліджених проблем вітчизняної історіографії. Політична історія цієї течії у визвольному русі Російської імперії, мабуть, є на даний момент найбільш вивченим аспектом історії багатогранного явища, яким, без жодних сумнівів, був земський ліберальний рух на півночі Лівобережної України [1]. Однак, незважаючи на це, поза увагою вчених залишаються кілька сюжетів, які заслуговують на предметне дослідження. До таких аспектів, на наш погляд, належить проблема каральних заходів російської тиранії проти земської ліберальної партії Північного Лівобережжя наприкінці 70 - на початку 80 рр. XIX ст.

Метою дослідження є спроба висвітлення історії репресій російського самодержавства проти членів земського ліберального руху північної України.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, російська тиранія перейшла до переслідувань персонального складу земської ліберальної фронди північної України після участі її членів як у нелегальних, так і цілком публічних громадських акціях опозиційного характеру. Після десятиліття подвижницької реформаторської діяльності у земських зібраннях, міських думах, земських та міських управах, члени аристократичної опозиції розчарувалися у щирості намірів як верховної, так і регіональної влади щодо революційної внутрішньополітичної модернізації Російської імперії та радикальної трансформації суспільного життя країни. Усі прогресивні ініціативи та реформи, розроблені та публічно запропоновані репрезентантами земської опозиції, наštтовхнулися на непримиренний та запеклий опір консервативно-реакційної частини політикуму та бюрократії держави. Ліберальні земці Північного Лівобережжя, усвідомлюючи безперспективність ситуації, наважилися на сміливий для того часу крок і перейшли до публічної опозиційної політичної діяльності.

Наприклад, однією з перших їх громадських акцій був благодійний збір коштів для допомоги селянам північних повітів Чернігівської губернії - Мглинського та Суражського, які потерпали від голоду. Однак початок системного статистичного дослідження краю; публічні вимоги земських лібералів до влади про зниження викупних платежів колишніх кріпаків; розробка прогресивної, соціально справедливої податкової системи у регіоні, яка включала запровадження податку на розкіш, викликали негайну реакцію верховної бюрократії: члена фронди, голову Чернігівської губернської земської управи - О. Карпинського було запрошено до Санкт-Петербурга для надання офіційних пояснень у Міністерство внутрішніх справ [2, с.147;с.30-31].

Протягом 1878 р. делегація земської ліберальної партії північної України на чолі з її безперечним лідером - І. Петрункевичем та трьома членами опозиції - О. Карпинським, В. Савичем, О. Ліндфорсом, здійснила кілька

важливіших візитів до своїх ідеологічних партнерів, зокрема - представників польських політичних партій та репрезентантів революціонерів - народників, з метою консолідації, об'єднання усіх опозиційних сил Російської імперії у визвольній боротьбі проти тиранії влади та направлення верховній владі вимог щодо завершення демократичної модернізації держави [3, с.28-30; с. 37-41; с.149-153].

У січні 1879 р. земська ліберальна партія краю підготувала та внесла на розгляд Чернігівського губернського земського зібрання проект «Черниговского адреса», у якому прямо відмовляла верховній владі держави у боротьбі проти революціонерів-народників, які почали кампанію терористичних актів проти влади і піддавала конструктивній критиці внутрішню політику імператора Олександра II. Розгляд документа закінчився небаченим, «одіозним» скандалом за участю поліції та жандармерії. У лютому того ж року, у столиці українських земель Австро-Угорської імперії – Львові, завдяки всебічній допомозі прогресивної української інтелігенції, зокрема, видатного антрополога та етнолога зі світовим ім'ям – Ф.Вовка, було опубліковано та поширено написану І. Петрункевичем брошуру «Ближайшие задачи земства», яка стало першим програмним документом українського земського лібералізму, у якому містився прямий заклик про нагальну необхідність прийняття Конституції та переходу Російської імперії до моделі конституційної монархії [4, с. 128-133].

Бурхлива політична діяльність земської ліберальної партії Північного Лівобережжя, яка вже вийшла за межі Російської імперії, не могла не привернути пильної уваги верховної влади – з'явилися перші репресивні дії російського абсолютизму. У лютому-березні 1879 р. члени делегації – О. Ліндфорс та О. Карпинський, які брали участь у місіонерській кампанії, були викликані вже до політичної поліції країни, центральний офіс жандармерії у Санкт-Петербурзі, для надання офіційних свідчень у справі про підозру у «революційній» діяльності та «підриви» » існуючого державного устрою. У результаті обидва представники аристократичної фронди були передані під нагляд як поліції, так і жандармерії у Чернігівській губернії. Іншому члену земської опозиції, який обіймав посаду секретаря Чернігівського губернського у селянських справах присутствія – М. Костантинівичу, чернігівський губернатор при особистій аудієнції дипломатично «порадив» оперативню і добровільно подати у відставку, що він і змушений був зробити [5, с. 148-149; с. 126].

Апофеозом публічної опозиційної діяльності земської ліберальної фронди північної України стала участь її делегації у роботі I загальноземського з'їзду, що відбувся у Москві та Твері 1-2 квітня 1879 р. На форумі були ухвалені рішення про заснування постійно діючого друкованого органу опозиційних сил за кордоном; періодичний та регулярний характер скликання земських з'їздів з метою координації дій; створення політичної організації, для консолідації зусиль та реалізації стратегічної мети - скликання Установчих Зборів з представників народу [6, с. 215-217].

Безпрецедентне продовження публічної опозиційної діяльності земською ліберальною партією регіону викликало вже ексцес з боку російського самодержавства. 27 квітня 1879 р., за особистим розпорядженням імператора Олександра II та керівників силових відомств Російської імперії, засновник та лідер земського ліберального руху держави – І. Петрункевич, без оголошення будь-яких офіційних звинувачень та судових процесів, був заарештований та адміністративно інтернований з території Лівобережної України терміном на 7 років в етнічно російські губернії країн [7, с. 97-98; с. 173-175]. На наше переконання, так був зроблений перший і «нокаутуючий» удар російської тиранії по земській ліберальній партії Північного Лівобережжя, який викликав величезний резонанс у суспільстві, і від якого аристократична опозиційна фронда так і не змогла впоратись.

Потрібно зауважити, що навіть в освічених колах країни, наприклад, у соціумі професури університетів імперії, було дуже різне ставлення до «патріарха» земського лібералізму Російської імперії – І. Петрункевича. Наприклад, видатний історик права, ліберальний професор імператорського Київського університету імені Святого Володимира – О. Кістяківський, який спочатку симпатизував українському національному руху, але потім, через свій скепсис до його персонального складу та радикальної методології досягнення цілей, відійшов убік, став переконаним конституціоналістом і довгі роки був у дуже близьких дружніх стосунках з найдіяльнішими членами земської опозиції Чернігівської губернії, розповів у своєму знаменитому «Щоденнику» про бесіду з професором імператорського Новоросійського університету в Одесі – Ф. Леонтовичем. У розмові одеський гуманітарій стверджував, що І. Петрункевич є одним з ватажків державних злочинців, радикалів-терористів, і що він, нібито, витратив на підтримку революціонерів - народників фінансові субсидії у розмірі 150 тисяч рублів. О. Кістяківський не повірив у подібні марення консервативно налаштованого колеги. Він свідчив, що як тільки у Чернігівському губернському земстві влада перейшла до вірного слуги російського самодержавства – М. Неплюєва, відразу ж почалися переслідування членів ліберальної партії, усі їхні прогресивні починання були знищені. Дійшло до того, що однодумців та симпатиків опозиційної аристократичної фронди, наприклад О. Русова, великого вченого-статистика та етнографа, почали підозрювати в «українському сепаратизмі», оскільки статистичне бюро губернської земської управи, яке складалося з представників ліберальної опозиції, досліджуючи питання народного побуту та життя провінції, згідно з рекомендаціями Південно-Західного відділення Російського імператорського географічного товариства, вивчало народну творчість краю, наприклад фольклор та хореографію. Зрозуміло, що на тлі офіційної юридичної заборони російською тиранією українства у вигляді Емського акту 1876 р., подібні «витівки» лібералів викликали дуже багато запитань у «охоронців спокою» з місцевих адміністрацій – прогресивних земців почали звинувачувати у революційній агітації [8, с.121-

122; 187-188; 414; 468-471; 51].

Як найближчі родичі, так і політичні соратники І. Петрункевича відразу зробили низку кроків, щоб звільнити засновника земського лібералізму Російської імперії із заслання. Однак ці зусилля не дали жодних позитивних результатів [9, с. 146-147]. У Російській імперії, у зв'язку з поширенням терористичної діяльності революціонерів - народників, було введено режим «особливого стану», а Чернігівська губернія була підпорядкована тимчасовому Харківському генерал-губернатору О. Дондукову-Корсакову.

Слід зазначити, що монархія Романових не обмежилася вигнанням «патріарха» земського лібералізму з території Лівобережної України. Верховна влада держави здійснила комплекс дій, щоб «втихомирити» опозиційну діяльність аристократичної фронди регіону.

Наприклад, 12 лютого 1880 р., професор О. Кістяківський записав у своєму щоденнику новину про те, що до II Київської гімназії, де навчався 12-річний молодший син І. Петрункевича, з візитом прибув цілий загін жандармів на чолі з офіцером, які вимагали від директора навчального закладу видати їм сина «політичного неблагоннадійного». Адміністрація була змушена задовольнити бажання політичної поліції. О. Кістяківський свідчив, що допит сина І. Петрункевича зайняв тривалий період часу, розмова відбувалася у дуже жорсткій формі – жандарми детально розпитували та записували усе, що він знав про батька. У результаті хлопчик отримав нервовий розлад. Олександр Федорович багатозначно зауважив, що тероризм народників оголив усю гниль державного устрою Російської імперії, а земські установи Чернігівської губернії є «оазисом» свободи, незалежності та носієм духу конституційного ладу. У своєму записі від 17 лютого того ж року О. Кістяківський повідомив, що спілкувався на одній з приватних зустрічей з О. Карпинським. Він зазначив, що член ліберальної партії дуже погано виглядав, вже страждав на хронічний алкоголізм на тлі нервових зривів, пов'язаних з нерівною політичною боротьбою чернігівських земських лібералів проти консервативно-реакційної більшості та політичних доносів і наклепів до Чернігівського жандармського губернського управління, внаслідок чого у своїй публічній поведінці він дозволяв собі зайве, наприклад – активно залицявся до жінок. 29 лютого професор записав у щоденник новину про те, що у Чернігові, у приватну квартиру іншого представника земської ліберальної партії – В. Варзара, під виглядом службовців державної пошти, увірвалася команда з 12 жандармів та у грубій формі здійснила обшук приміщень [10, с. 51-55; 65-66; 72; 83].

У своїх знаменитих мемуарах В. Варзар згадував, що начальник Чернігівського губернського жандармського управління – О. фон Мерклін, стежив та «полював» за ним як за дичиною. Автор визнавав, що створив у губернії невеличкий гурток однодумців під назвою «Вперед», який складався з найманих земських службовців, які сповідували ідеологію ліберального народництва. Однак жодного приводу та причини для арешту він не давав. Втім, до обшуку поліції справа таки дійшла, і за його добровільною згодою жандармерія оглянула службові апартаменти В. Варзара, оскільки з-поміж кількох важливих виборних посад він обіймав посади мирового судді та відповідального чиновника Чернігівського повітового земства.

За свідченням мемуариста, голова чернігівської жандармерії з огляду на значний службовий статус В. Варзара побоювався, що він направить скаргу до Міністерства юстиції. Через це він поводився жорстко, але не виходив за рамки пристойності. Під час обшуків керівник політичної поліції вимагав від В. Варзара показати місце, де він ховає бомби для терористичних актів. Взагалі ж, характеризуючи О. фон Меркліна, В. Варзар особливо вказував на те, що цей чиновник силового відомства мав велику слабкість у житті, яка йому дуже імпонувала: він дуже любив і колекціонував, фактично створивши у себе домашній серпентарій, різних тварин-плазунів, особливо змій, гадюк, ящірок, жаб та подібних до них [11, с. 12].

Після виконання згаданих вище слідчих дій, бюрократія Чернігівської губернії направила до центральних органів влади відповідні звіти про свою роботу і головне – комплекс конкретних пропозицій короні Романових, які могли б нейтралізувати «згубну» діяльність земських лібералів краю. Так, 11 травня 1880 р., Предводитель дворянства Чернігівської губернії, голова Чернігівських губернських земських зборів – М. Неплюєв, направив до Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора – О. Дондукова-Корсакова особливу «Записку» з грифом «Цілком таємно», у якій просив чиновника, якому тимчасово була підпорядкована Чернігівська губернія, подати написаний ним документ на розгляд Уряду та компетентних органів верховної влади у Санкт-Петербурзі. Крім того, М. Неплюєв обіцяв негайно приїхати до Харкова для надання пояснень щодо «виняткового та ненормального» становища, яке склалося у Чернігівській губернії, якщо О. Дондуков-Корсаков цього вимагатиме [12, арк. 1].

Проаналізуємо контент основних тез «Записки». Насамперед, М. Неплюєв констатував, що Чернігівська губернія, на його думку, є територією, де найбільш успішно у Російській імперії ведеться революційна пропаганда. Головним органом у цих процесах є земські установи, з усіма залежними від них органами і виборними посадовими особами. Реакціонер заявив, що абсолютна більшість складу губернської земської управи; деяких повітових земських управ; мирових суддів; губернських та повітових у селянських справах Присутствій; сільських урядників; педагогів народних училищ; більшість складу міських дум, управ та керівників міських громадських банків; майже увесь корпус найманих земських службовців – вчителі, медики, статистики та інші – усі вони належать до ліберальної, революційної партії.

Автор особливо вказував, що згадана партія, окрім своєї чудової згуртованості, єдності, організації

та внутрішньої солідарності, має у своєму арсеналі одну незаперечну перевагу – вона щедро фінансується Чернігівським громадським міським банком, який був створений і протягом усього часу існування управляється виключно членами вказаної партії. Загальний обсяг капіталів банку досягає 1 мільйона рублів, тому революціонери не мають особливої потреби у коштах. Яскравий репрезентант консерваторів наполегливо рекомендував верхній владі держави вжити невідкладних заходів щодо боротьби з цією партією, оскільки, на його переконання, ця організація лише збільшуватиметься у чисельності, набиратиме політичну силу і вплив, що може призвести до появи вкрай небезпечних загроз для влади, оскільки партія вже панує у земських установах деяких повітів губернії – Борзенському, Городницькому, Ніжинському, Сосницькому, Чернігівському [12, арк. 2-3].

Описуючи механізми «захоплення влади» ліберальною революційною партією, М. Неплюєв особливо акцентував увагу генерал-губернатора на тому, що саме земства Чернігівської губернії стали справжнім притулком для «політично неблагонадійних», скомпрометованих осіб, і що найнебезпечніше – шанувальників та безпосередніх членів терористичних груп партії революціонерів - народників. Абсолютна більшість подібних персон стають найманими земськими службовцями. М. Неплюєв, з апломбом охоронця монархічного режиму, особливо вказував, що подібні загрози явища для держави вже мали місце в історії країни. І якщо вчасно не вжити належних заходів, то Російська імперія ризикує отримати новий великий внутрішньополітичний конфлікт, який вже мав місце у 1863-1864 рр. у Великому Царстві Польському. Автор визнав, що після каральних заходів щодо вкрай лівих, «червоних» терористів чернігівські земські діячі притихли, проте це зовсім не означає, що вони відмовилися від своїх переконань. Нестримне прагнення цієї партії до широкомасштабного розширення прав органів земського управління, чітко визначених чинним законодавством, яскраво свідчить про те, на переконання М. Неплюєва, що організація планує захоплення влади у губернії та поширення революційних ідей в інших частинах держави [12, арк.3 об.- 4 об.].

Пояснюючи свої термінологічні твердження про те, що чернігівська ліберальна партія є мирною частиною єдиної революційної партії у Російській імперії, М. Неплюєв наводить два факти: 1. після невдалої спроби ліберальної партії «захопити» межову палату Чернігівської губернії, йому нібито надходили листи зі столиці народництва – м. Києва, з прямими погрозами позбавлення життя за протидію діяльності чесних людей; 2. відомий страчений радикал-терорист, дворянин та землевласник – Д. Лизогуб, тривалий час проживав у себе на хуторі у Городницькому повіті Чернігівської губернії, а органами поліції доведено факти його контактів та спілкування з представниками ліберальної партії. Зважаючи на викладене, М. Неплюєв пропонував Уряду Російської імперії створити та направити до Чернігівської губернії особливу спеціальну комісію, яка б всебічно розслідувала діяльність ліберальної партії та її роль у загальному революційному русі, включаючи божевільні терористичні акти по відношенню до представників законної влади [12, арк. 5-7].

Перераховуючи усі «злочинні діяння» ліберальної партії у земських установах губернії, М. Неплюєв заявив, що вони є прикладом антиурядової діяльності та соціалістичної пропаганди, оскільки заходи, що пропонуються партією, прямо суперечать законодавству країни. Якщо ж припустити, що проекти ліберальної партії щодо запровадження прогресивної податкової системи та купівлі за рахунок земств земельних латифундій поміщиків для селян будуть реалізовані, то, на переконання М. Неплюєва, з'являться усі шанси для здійснення комуністичного перевороту. Саме тому діяльність партії є антидержавною і має на меті повалення існуючого ладу [12, арк.7 об.-9].

Завершуючи свою епістолу, М. Неплюєв, відверто визнаючи, що ліберальна партія вже повністю завоювала симпатії селянства Чернігівської губернії, обирається виключно від сільського та міського середовища, є хоч і невеликою, але дуже дисциплінованою організацією, ініціював перед верхньою владою клопотання про нагальну потребу зміни діючого законодавства держави у галузі функціонування органів земського та міського управління, що має забезпечити жорсткий державний контроль над виборними персонами, а також пропозицію делегувати функції призначення, переміщення та звільнення для усіх найманих службовців земських та міських управ представникам місцевих регіональних інститутів державної влади. Тільки такі заходи, на переконання М. Неплюєва, допоможуть викоринити «ліберальну заразу», яка має поширення у Чернігівській губернії [12, арк.9-11 об.].

Вже 16 травня 1880 р. тимчасовий Харківський генерал-губернатор направив з позначкою «Цілком таємно» два листи на ім'я чернігівського губернатора А. Шостака та автора «Записки» М. Неплюєва. Звертаючись до чернігівського губернатора, О. Дондуков-Корсаков просив доставити йому усю документацію та інформацію, що свідчить про порушення земськими установами Чернігівської губернії існуючого порядку призначення педагогічного складу у навчальних закладах краю. Окремо, генерал-губернатор просив А. Шостака всебічно допомогти губернському предводителю дворянства у боротьбі з ліберальною партією, взаємодіяти з ним у справі встановлення спокою та порядку у регіоні [12, арк.12-12 об.].

У листі до Н. Неплюєва генерал-губернатор зізнався, що з величезною цікавістю прочитав його «Записку». Він просив його не переживати, оскільки більшість запропонованих ним заходів буде реалізовано верхньою владою. О.Дондуков-Корсаков, зважаючи на «факти порушень» з боку земських установ, підтримав ініціативу щодо зміни законодавства і наявності гострої потреби у встановленні державного контролю та нагляду над

системою народної освіти. Генерал-губернатор подякував М. Неплюєву за його пильність і багатозначно зазначив, що таких вірних слуг Вітчизни та державного ладу, як він, дуже не вистачає імператору Олександру II [12, арк.13-13 об.].

1 червня 1880 р. чернігівський губернатор А. Шостак направив на ім'я тимчасового Харківського генерал-губернатора офіційний лист, у якому повідомляв, що порушення земськими установами Чернігівської губернії порядку призначення педагогічного персоналу мають місце, оскільки циркуляр Міністерства народної освіти надав земським управам право впливу на формування штату найманих службовців, у зв'язку з тим, що саме земства здебільшого є органами, які фінансово утримують навчальні заклади. Однак, оскільки у середовищі земських службовців потрапляють «темні особистості», які завдають шкоди суспільному спокою, то він абсолютно погоджується з ініціативою Чернігівського губернського предводителя дворянства та голови Чернігівського губернського земського зібрання – М. Неплюєва відносно того, що необхідно позбавити земські управи будь-яких юридичних прав впливати на формування штату вчителів та передати ці повноваження виключно Чернігівській губернській училищній раді, яку очолює М. Неплюєв [12, арк.15-16об.].

У контексті аналізу «Записки» М. Неплюєва вважаємо дуже важливим акцентувати увагу на одному нюансі. Сучасна російська історична наука, спираючись на ідеологічну концепцію освіченого консерватизму, який став філософсько-політичною доктриною гуманітарного знання у Російській Федерації, не лише повернула з небуття поховані у минулому політичні конструкції, ставши офіційною спадкоємицею російського агресивного імперіалізму XIX - початку XXст., а й солідаризувалася з переконаннями частини революціонерів - народників, які покаючись у своїх злочинах, стверджували про те, що земський ліберальний рух, нібито, не являв собою автономної, самодостатньої течії у визвольному русі у Російській імперії другої половини XIX ст., а був лише пасивним партнером революційного народництва.

Так, відомий народник, що розкався – Л. Тихомиров, який став вірним поборником самодержавного ладу, у своїй спеціальній роботі заявляв, що абсолютна більшість лібералів були політиканами-інтелігентами, ідеї яких не підтримували широкі верстви населення Російської імперії. Головною ж їх метою було отримання політичної влади у державі, щоб послабити країну, перетворивши її, таким чином, на «ласий шматок» для ворогів у вигляді конституційної, парламентарної монархії. В очах Л. Тихомирова, революціонери та ліберали були нічим іншим, як «батьками та дітьми», або «початками та кінцями», оскільки їхні програми відрізнялися лише засобами досягнення цілей: ліберали, на відміну від революціонерів, проповідували виключно мирні форми та способи політичної боротьби [13,с.15-16;46-51;60-61;73].

У сучасній російській історіографії є чимало продовжувачів візії Л.Тихомирова, наприклад молодий талановитий дослідник із Санкт-Петербурга – Є. Спіцина, який, на жаль, так і не вдалося дистанціюватися та абстрагуватися від пануючого у сучасній російській історичній науці ідеологічного «мейнстріму» і, м'яко кажучи, дуже полемічних історичних доктрин, ігноруючи той факт, що законодавство Російської імперії дозволяло земським установам наймати на службу будь-яких профільних фахівців, навіть якщо стосовно них мала місце упередженість з боку крайової влади [14].

Після М. Неплюєва свою частину роботи виконав і начальник Чернігівського жандармського губернського управління, який 14 вересня 1880 р. направив на ім'я чернігівського губернатора та прокурорських органів регіону доповідні записки агентів поліції, огляд персонального складу земських установ Чернігівської губернії та рекомендації владі щодо подальших необхідних дій. Нам вдалося виявити ці унікальні документи під час тривалих архівних пошуків.

О. фон Мерклін повідомляв чернігівському губернатору про те, що через дуже велику впливову роль на населення губернії земських діячів – О. Ліндфорса та О. Карпинського, їх «виключно шкідливу та згубну діяльність», він наполягає на негайному інтернуванні цих осіб з території Чернігівської губернії у більш віддалені території Російської імперії, щоб раз і назавжди позбавити як населення, так і осіб, які «заразилися» їх «злочинними ідеями» у силу фінансової незалежності ліберальної партії, від носіїв та агітаторів революційних і антидержавних думок.

Шеф чернігівської жандармерії акцентував увагу на тому, що ліберальна партія набагато небезпечніша для законної влади, ніж таємні масонські політичні спільноти за інтересами. Масонські «ложі» залишаються закритими групами і звідти практично ніколи не просочується жодної інформації. У випадку з ліберальною партією справа виглядає принципово інакше: необмежено використовуючи трибуну земських зборів і присутність громадськості, земські діячі публічно і сміливо проголошують «крамольні ідеї». Ліберальна партія поширила свій вплив на всю губернію, вона надає всебічне сприяння середовищу та різноманітним симпатикам революціонерів-народників, з якої виходять державні злочинці.

Продовжуючи, О. фон Мерклін доповідав губернатору про те, що політична поліція має у своєму розпорядженні достовірні факти того, що О. Карпинський неодноразово допомагав державним злочинцям уникнути заслуженої кари, шляхом надання їм закордонних паспортів для виїзду з Російської імперії. Говорячи про О. Ліндфорса шеф жандармів зазначив, що той є своєрідною сполучною ланкою між опозиційними земцями та революціонерами, має великі зв'язки у державі, зокрема у Москві та Санкт-Петербурзі. Окремо було зазначено, що О. Ліндфорс знаходиться у родинних стосунках з політично неблагонадійною родиною Русових та групою земських лібералів Борзнянського повіту під керівництвом вже засланою І. Петрункевича.

О. Ліндфорс приховував у своєму маєтку у Городнянському повіті злочинців-терористів, звідки пізніше вони втекли за кордон.

Керівник політичної поліції наполягав на тому, щоб за рештою активних членів ліберальної партії було встановлено поліцейський нагляд і просив чернігівського губернатора невідкладно поінформувати тимчасового Харківського генерал-губернатора про проведену роботу та рекомендації жандармського управління [15, арк. 2-5].

Свої клопотання О. фон Мерклін підкріпив доповідною запискою агента поліції М. Григор'єва. Найманий «детектив» виявився банальним і підлим зрадником – він служив канцеляристом у О. Карпинського. М. Григор'єв видав поліції список прізвищ – активних членів партії та їй допомагаючих осіб, яких він називав «соціалістами». Він зазначив, що загальний склад партії доходить до 30 осіб і що вони регулярно і систематично збиралися на приватній квартирі О. Карпинського. На своїх «сходках» ліберали співали заборонені пісні, вели бесіди про повалення законного уряду, і найголовніше – розмовляли про перспективи своєї служби в органах державної влади на посадах вищих сановників після зміни політичного режиму. Завершуючи, М. Григор'єв акцентував увагу поліції на одному випадку. Він розповів, що О. Карпинський отримав поштою з-за кордону якусь велику і дуже гарну книгу, яка була розкішно оформлена коштовними прикрасами в антикварному стилі. Члени партії ретельно приховували книгу у сейфі, але одного разу, розслабившись після шикарної вечері з шампанським, у присутності М. Григор'єва, вони підняли бравадні тости за «воскресіння нашої колишньої держави» та заспівали урочисту пісню забороненою, «малоросійською» мовою.

Характеризуючи О. Карпинського М. Григор'єв вказував, що він завжди привітно ставився до простолюдин-селян, систематично пригощав їх домашнім алкоголем та фірмовими закусками. О. Карпинський агітував селян продавати все непотрібне їм майно, навчати за ці кошти дітей, оскільки партія земських діячів згодом створить конституційний уряд. Імператора вибиратимуть громадяни країни, селяни будуть рівними у правах з іншими членами суспільства і самі зможуть вільно делегувати своїх обраних представників до вищих органів влади. Будуть забезпечені головні громадянські права та свободи, селяни сплачуватимуть мінімальні податки. Усі члени партії запевняли селян у тому, що сьогоднішня «Малоросія» знову стане незалежною державою й існуватиме окремо від Росії [15, арк. 5-7].

Чернігівський губернатор оперативно виконав наполегливе прохання О. фон Меркліна та направив усі наявні матеріали до Харкова тимчасовому генерал-губернатору регіону з грифом «Цілком таємно». У донесенні чернігівський губернатор наголосив на винятковій небезпеці, яку несе у собі діяльність чернігівської земської ліберальної партії.

Окремо він склав довідки щодо кожного відомого йому члена партії. Наприклад, він особливо зазначив, що відомий у регіоні адвокат, вихованець І. Петрункевича та активний член партії – В. Савич, дуже вдало одружився з однією з багатих жінок і отримав необхідний економічний ценз для участі у виборчих кампаніях земських установ та залежних від них органів. В. Савич, на переконання губернатора, змінив І. Петрункевича на посаді лідера ліберальної партії та підтримує з ним постійний зв'язок. Губернатор наголошував, що члени партії – брати Н. та Г. Волк-Карачевські також дуже небезпечні для влади, оскільки своєю практичною роботою фактично готують провінцію до широкомасштабного соціального перевороту. Керівник губернії акцентував увагу на тому, що членами партії є і представники єврейства, наприклад, відомі у провінції купці, комерсанти та адвокати, що також викликає занепокоєння.

Резюмуючи, чернігівський губернатор просив сприяння верхньої влади держави у боротьбі з «ліберальною заразою» та закликав вжити жорстких заходів щодо вказаних земців. Потрібно особливо відзначити, що нами було виявлено особливий аркуш у матеріалах повідомлення, який свідчив про те, що всі існуючі документи про земську ліберальну партію Чернігівської губернії було передано до Санкт-Петербурга для особистого ознайомлення одним з вищих сановників країни, сенатором Російської імперії – О. Половцевим [15, арк. 10-17].

У ході наших архівних пошуків нам вдалося виявити й історичні джерела, які вказують на механізми, за допомогою яких ліберальні земці північної України підтримували систематичні контакти зі своїми однодумцями та респондентами у країнах Європи, зокрема, що дуже важливо для розуміння ідеї соборності України, з українством Австро-Угорської імперії. Так, документи свідчать, що влітку 1880 р. член опозиційної аристократичної фронди О. Карпинський розпочав переговори з Міжнародним телеграфним агентством та Міжнародним західним комісіонерством, один з офісів яких розташовувався на території етнічно неросійської, конфесійно чужорідної околиці держави Романових – Північно-Західному Краї, у місті Вільна 11 серпня 1880 р. чернігівський губернатор направив до канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора повідомлення з грифом «Цілком таємно», у якому повідомляв, що О. Карпинський офіційно звернувся до нього за дозволом обійняти посаду агента у Чернігові двох вище зазначених міжнародних структур. О. Карпинський збирався виконувати обов'язки регіонального кореспондента телеграфного агентства, шляхом систематичного обміну інформацією про події, що відбуваються, у вигляді особливих телеграм і повідомлень, а також уповноваженого представника західного комісіонерства у Чернігівській губернії, з метою забезпечення доставки різноманітної букіністичної продукції іноземного походження до губернії та реалізації підписок на комплекс періодичних

видань як Російської імперії, так і інших держав.

Чернігівський губернатор, зважаючи на дуже неоднозначну репутацію О. Карпинського, просив генерал-губернатора взяти на себе місію дозволу клопотання. У якості додаткових матеріалів були вислані нотаріальні доручення на ім'я О. Карпинського від представників зазначених міжнародних організацій. Документи свідчать, що О. Карпинський за виконання обов'язків регіонального агента Міжнародного телеграфного агентства мав право отримувати до 1 рубля комісійного відсотка за кожну телеграму або повідомлення, а також продавати за будь-яку ціну інформаційні телеграми з-за кордону на власний розсуд. По лінії західного комісіонерства передбачалися такі ж умови співробітництва.

17 серпня 1880 р. тимчасовий Харківський генерал-губернатор відповів чернігівському губернатору, що він не бачить підстав для відмови у клопотанні О. Карпинському, дозволяє йому обійняти посаду агента вказаних міжнародних організацій у Чернігові, проте виключно за умови, що він суворо виконуватиме вимоги законодавства Російської імперії [16, арк. 1-5 зв.].

Крім цього, нам вдалося виявити документи, які свідчать про прямі особисті контакти членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя з діячами українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст. Наприклад, видатний мислитель, економіст, статистик, виходець із середовища ліберального народництва – П. Червінський, який був удостоєний високої нагороди Міністерства державних маєтностей Російської імперії – премії імені графа Д. Кисельова за видатний внесок у розвиток земської статистики держави, перебував у дружніх стосунках з великим українським гуманітарієм, професором імператорського Київського університету імені святого Володимира – В. Антоновичем.

Так, в одній зі своїх епістол до історика, П. Червінський звернувся до нього із професійним проханням. Він нагадав, що вислав йому до Києва поштою одну з книг 15-томної монументальної праці статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи – «Материалов для оценки земельных угодий, собранных экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе». У контексті цього він просив надати йому послугу – скласти та вислати список відомих історичних наукових праць, а можливо й самі книги з бібліотеки університету, на основі яких, за допомогою історико-порівняльного методу, можна співставити рівень життя та добробуту більшості населення українських губерній Російської імперії. – селянства з періодом першої української держави – Гетьманщиною.

П. Червінський наголошував, що його дуже цікавить ця проблема у світлі його економічних наукових студій: коли краще жилося народу – сторіччя тому чи зараз? Особливо його цікавив рівень технологічного оснащення аграрного сектору економіки - коли він був якіснішим? Земський опозиціонер просив професора висловити свою думку щодо методології його досліджень, оскільки для нього була важлива оцінка прогресивних діячів [17, арк.1-1об.]. Зважаючи на сказане, можемо повністю погодитися з думкою відомого радянського історика Б. Ітенберга, який у своїй роботі про земську опозицію у Російській імперії на рубежі 70-80 рр. XIX ст. особливо вказував, що у зв'язку з чужорідним характером околиці Російської імперії – українських губерній, специфіки їхнього історичного та державного розвитку, близькості до західних кордонів, сприйняття європейського укладу та способу життя, швидкого розвитку на цих територіях капіталістичних відносин та відкритої форми заборони української мови та культури, саме тут земський ліберальний рух досяг найбільшого прогресу у своєму розвитку та поступі і ніс у собі заряд української суверенної ідеї [18, с. 370-371].

Останнім, переконливим доказом у справі завершення репресивних процедур проти земської ліберальної партії північної України став приїзд до Чернігівської губернії для здійснення всебічної ревізії краю сенатора Російської імперії – О. Половцева, який уже мав у своєму архіві особливу теку документів про «шкідливу» діяльність ліберальних земців, надісланих керівником політичної поліції, посадовими особами Чернігівської губернії та лідерами реакційних політичних сил регіону. Інспектуючи губернію з жовтня 1880 по травень 1881 р., сенатор мав можливість особисто познайомитися, поговорити та прийняти у себе у робочому кабінеті на аудієнції усіх активних членів персонального складу опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя.

У своєму щоденнику він захопливо розповів про свої зустрічі з земськими лібералами. Оскільки унікальна епістолярна спадщина О. Половцева вже стала предметом наших досліджень [19], вважаємо доречним лише вказати на те, що О. Половцев, після зустрічей з опозиціонерами, повністю підтримував висновки регіональної бюрократії і чітко зрозумів, що земська ліберальна партія північної України є непримиренним політичним опонентом російського абсолютизму, який висуває альтернативну програму розвитку країни і має усі шанси на встановлення у Російській імперії західного, демократичного, парламентсько-конституційного режиму.

З огляду на вищевикладене, зовсім не дивно виглядає фінал каральних заходів проти земських лібералів регіону. До кінця 1883 р., за вказівкою верхньої влади, усі виконавчі органи системи земського та міського самоврядування Чернігівської губернії були оперативно «очищені» від присутності у них членів ліберальної партії: деяких прибрали «переконливими конфіденційними бесідами», одних «ввічливо» усунули у зв'язку з завершенням виборної каденції, на інших знайшли компрометуючу інформацію, а з окремими особами розбиралася вже політична поліція. Як писав в одному зі своїх звітів чернігівський губернатор до Міністерства внутрішніх справ Російської імперії – «смутний період в історії земських установ Чернігівської губернії, який

надавав їм характеру антиурядової діяльності, може вважатися закінченим» [20, с.150].

Справді, по великому рахунку можна стверджувати, що до середини 80 р. XIX ст. у силу як початку доби Контрреформ, так і через успішно проведені репресивні заходи російської тиранії, суспільно-політична діяльність земської ліберальної партії північної України звелася до формальностей. Однак був присутній і суб'єктивний фактор, який вніс суттєві корективи до катастрофічного скорочення персонального складу партії.

У 1874 р. дуже молодим від туберкульозу помер М. Імшенецький; у 1883 р., не витримавши колосального політичного тиску з боку регіональної адміністрації та гнітючої атмосфери правління нового монарха – Олександра III, які зруйнували його здоров'я, помер О. Карпинський; навесні 1886р. з тих же причин раптово помер М. Константинович; влітку 1886 р., зважаючи на ті самі обставини, закінчив своє життя самогубством, шляхом пострілу з револьвера у голову, вірний помічник І. Петрункевича – В. Савич; О. Ліндфорс, чудово розуміючи безперспективність становища партії, відійшов від роботи, зайнявшись юридичною практикою, проте у 1890 р. помер унаслідок невиліковного психіатричного діагнозу; брати Н. і Г. Волк-Карачевські обрали шлях внутрішньої «духовної еміграції», остаточно «зачинившись» у своїх провінційних маєтках, особливо нікуди не виїжджаючи, старанно займаючись сільським господарством та перейшли до публіцистичної роботи; В. Варзар, П. Червінський, О. Шлікевич змушені були залишити територію Лівобережної України, у зв'язку з посиленням переслідувань та тиску місцевої влади.

Що ж стосується «одіозного» лідера партії – І. Петрункевича, то він, повернувшись із заслання наприкінці літа 1886 р., знову був зразково-показово обраний населенням провінції депутатом Борзнянського повітового земського зібрання, після чого викликаний до Чернігова на аудієнцію до губернатора, після якої, за «наполегливою рекомендацією», зважаючи на принципову незгоду І.Петрункевича з пропозиціями верховної влади щодо закінчення його суспільно-політичної діяльності та відмови від ідеологічних переконань, був змушений залишити територію Південно-Західного краю та Лівобережної України терміном на 25 років, оскільки регіональний чиновник пред'явив політику відповідне документальне розпорядження репрезентантів верховної влади Російської імперії [21, с.12-13; с.151-152; с.106-107].

Ми абсолютно солідарні з думкою дослідника державно-правових поглядів І. Петрункевича – Г. Мазур про те, що російський деспотизм не стратив і не заслав на вірну смерть до Сибіру лідера опозиційної аристократичної фронди північної України лише тому, що ні він, ні його ідеологічні соратники, на відміну від революціонерів-народників, не займалися політичним тероризмом і публічно не закликали до насильницького, збройного повалення державного устрою Російської імперії [22, с.16].

Висновки. Підсумовуючи результати нашого дослідження можемо сміливо стверджувати, що головною причиною каральних заходів російського самодержавства проти земської ліберальної фронди північної України стала безпрецедентна, публічна опозиційна діяльність аристократичної опозиції у 1878-1879 рр. Бурхлива політична рефлексія членів земського ліберального руху регіону стала предметом розслідувань як інституцій верховної влади, установ крайової адміністрації, так і політичної поліції. У ході тривалих архівних пошуків нам вдалося виявити унікальні історичні першоджерела, більшість яких уперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу. Вони допомогли простежити хронологічну послідовність застосування репресій російського деспотизму щодо земської ліберальної партії Північного Лівобережжя. Першим, «нокаутуючим» ударом російської тиранії по земській опозиції, від якого вона так і не змогла впоратися, став оперативний арешт та адміністративне інтернування її лідера – І. Петрункевича з території Лівобережної України в етнічно російські губернії країни. Силами корпусу жандармерії держави було вжито комплексу слідчих дій, у контексті яких були застосовані заходи жорсткого тиску, у тому числі аморального характеру, як щодо власне членів земської ліберальної партії, так і їх нащадків.

Після цього усі відповідальні посадові особи Чернігівської губернії – губернатор, шеф жандармського управління, губернський предводитель дворянства, направили до вищих інстанцій верховної влади Російської імперії звіти про проведену роботу та комплекс рекомендацій щодо боротьби з земським ліберальним рухом у регіоні. Аналіз унікальних історичних документів яскраво свідчить про те, що ні центральна влада, ні регіональна адміністрація зовсім не розрізняли і не розбиралися у різних опозиційних течіях визвольного руху у Російській імперії, по суті ототожнюючи злочини радикалів - терористів з діяльністю ліберальних земців і однозначно кваліфікували її як революційну, спрямовану на повалення існуючого державного ладу.

Реакційні правлячі кола, як на столичному, так і на регіональному рівні усвідомили, що у державі, окрім безкомпромісної, радикальної опозиції революціонерів-терористів, з'явилася підкреслено конструктивна, легально функціонуюча, ліберально-демократична опозиція російському самодержавству, яка мала політичну легітимність у вигляді виборних інститутів місцевого самоврядування; реальну електоральну підтримку більшості населення провінції; ґрунтовний фінансовий базис, системні зв'язки з українством як у Російській, так і Австро-Угорській імперії; не заборонену законодавством, широкомасштабну співпрацю з зацікавленими в інформації суспільними колами Західної цивілізації.

Крім того, робота опозиціонерів, так чи інакше, свідчила про історико-генетичну спадкоємність зусиль земських лібералів з діяльністю їхніх предків доби Гетьманщини, зважаючи на аристократичне, козацько-старшинське походження абсолютної більшості персонального складу партії. На наш погляд, подібні тенденції

вказували російській монархії на реальну загрозу інституціоналізації «українського сепаратизму» та дезінтеграції імперії Романових, враховуючи великі закордонні контакти земських лібералів.

У зв'язку з цим російському абсолютизму було запропоновано вжити жорстких заходів у боротьбі з «ліберальною заразою»: 1. вислати з території Чернігівської губернії найнебезпечніших для влади членів опозиційної аристократичної фронди; 2. встановити за рештою представників земської ліберальної партії нагляд поліції та жандармського управління; 3. оперативно внести зміни до законодавства Російської імперії щодо встановлення контролю та нагляду інститутів державної влади над виборними установами земського і міського самоврядування; 4. вжити заходів щодо «очищення» виконавчих органів місцевого самоврядування від присутності членів земської ліберальної партії. Спрямований верховною владою до Чернігівської губернії для проведення широкомасштабної ревізії восени 1880 - навесні 1881р. сенатор О. Половцев повністю підтвердив наявність небезпеки для монархічного режиму з боку опозиційної аристократичної фронди краю. Більшість запропонованих російському самодержавству дій у боротьбі з земським лібералізмом було реалізовано.

Зрештою, проведені каральні заходи дали свої «плоди». До кінця 1883р. усі виконавчі органи виборних інституцій місцевого самоврядування були «очищені» від присутності членів земської ліберальної партії, а до осені 1886р. опозицію було нейтралізовано: І. Петрунkevич був змушений емігрувати з території українських губерній терміном на 25 років, частина складу організації залишила територію Чернігівської губернії, а кілька найактивніших членів партії пішли з життя, не витримавши переслідувань і жорсткого адміністративного тиску. Таким чином, по суті, земський ліберальний рух на півночі Лівобережної України був політично розгромлений, а його персональний склад скоротився до критичного мінімуму.

Література

1. Мироненко О.В. Иван Петрунkevич як фундатор ідеї новітньої європейської моделі судової конституційної юстиції. Вісник Академії правових наук України. 2000. №4. С.79-96; Мойсієнко В.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60 - 80 рр. XIX ст.). Автореф. дис...канд. іст. наук. К., 1999.19 с.; Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX - початку XX століття. Автореф. дис...канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002.18 с.; Скакун О.Ф. Политические и конституционно-правовые идеи либерального земства на Украине. Советское государство и право. 1982. №3. С. 119 - 126.
2. Волощенко А.К. Земська опозиція. Нариси з історії суспільно-політичної думки на Україні (70-80 рр. XIX ст.). К.: Наукова думка, 1974. С. 133-155.; Корнійчук Л.Я. Економічні проблеми пореформеного розвитку і земський рух. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. К.: Видавництво Київського університету, 1971. С. 10 - 40.
3. Катренко А.М. Земський буржуазно-ліберальний рух на Україні в роки другої революційної ситуації. Вісник Київського університету. Історичні науки. К.1975. Вип. 17. С.27-34; Петров Ф.А. Нелегальные общеземские совещания и съезды конца 70-х - начала 80-х гг. XIX в. Вопросы истории. 1974. № 9. С.33-44; Петров Ф.А. Из истории общественного движения в период второй революционной ситуации в России. Революционеры и либералы в конце 1870 гг. История СССР. 1981. № 1. С.144-155.
4. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. М.: Наука, 1977. 272 с.
5. Волощенко А.К. Вказ.праця; Катренко А.М. Політична діяльність земців - лібералів в Україні (друга половина 70 - початок 80 рр. XIX ст.). Київська старовина. 2001. № 1. С.118-137.
6. Петров Ф.А. Органы самоуправления в системе самодержавной России: земство в 1864-1879 гг. Великие реформы (1856-1874). М.: Наука, 1993. С.203-221.
7. Котельницький Н.А. Иван Ильич Петрунkevич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко - биографический очерк. М.: Летний сад, 2015.124 с.; Котельницький Н.А. Иван Ілліч Петрунkevич (1843-1928): життя та діяльність в Україні. Riga: GlobeEdit, 2019. 197р.
8. Кістяківський О.Ф. Щоденник. К.: Наукова думка, 1994. Т.1. 648с.
9. Котельницький Н.А. Земська ліберальна партія північної України та І. І. Петрунkevич: спроба визволення з політичного заслання. Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. Випуск 8. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2021. С. 144 - 154.
10. Кістяківський О.Ф. Щоденник. К.: Наукова думка, 1995. Т.2. 582с.
11. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов на Дону: редакция «Вестника» Донского статистического областного бюро, 1922. 22с.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі - ЦДІАК). Фонд 1191. Опис.2. Справа 137. 17 аркушів.
13. Тихомиров Л.А. Конституционалисты в эпоху 1881 года. М.: Университетская типография, 1895. 115с.
14. Спицына Е. В. «Отцы и дети», или кто финансировал революционный террор в России в конце 1870-х - начале 1880-х гг. Герценовские чтения 2015. Актуальные проблемы русской истории. Санкт-Петербург: ЭлекСис, 2016. С. 92 - 100.

15. ЦДІАК. Фонд 317. Опис 1. Справа 30. 17 аркушів.
16. ЦДІАК. Фонд 1191. Опис 2. Справа 185. 6 аркушів.
17. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського Національної Академії Наук України. Фонд III. №67058. 2 аркуші.
18. Итенберг Б.С. Либеральная оппозиция. Россия во время второй революционной ситуации. М.: Наука, 1983. С.351-390.
19. Котельницький Н.А. Щоденник О. Половцева як унікальне джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(80pp.XIXст.). Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Випуск 28 - 29. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 62 - 70.
20. Волощенко А.К. Вказ.праця.
21. Варзар В.Е. Вказ.праця; Котельницький Н.А. Земська ліберальна партія...; Петрунkevич І.І. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. Прага: Б.и., 1934. 472с.; Рахно О.Я. Чернігівські земці. Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. 350с.
22. Мазур А.П. Государственно-правовые взгляды И.И.Петрунkevича. Дисс...канд. юрид. наук. Харьков, 2007. 203с.

References

1. Myronenko O.V. Ivan Petrunkevych jak fundator idej novitn'oi' jevropejs'koi' modeli sudovoi' konstitucijnoi' justycii'. Visnyk Akademii' pravovyh nauk Ukrai'ny. 2000. №4. S.79-96; Mojsijenko V.M. Liberal'no-demokratychnyj ruh v Ukrai'ni (seredyna 60 - 80 rr. XIX st.). Avtoref. dys...kand. ist. nauk. K., 1999.19 s.; Red'kina O.A. Zemstva Livoberezhnoi' ta Pivdennoi' Ukrai'ny jak organy misceвого samovrjaduvannja ta osередky liberal'nogo ruhu v drugij polovyni HИH - pochatku HH stolittja. Avtoref. dys...kand. ist. nauk. Zaporizhzhja, 2002.18 s.; Skakun O.F. Polytycheskye y konstitucyonno-pravovye ydey lyberal'nogo zemstva na Ukrayne. Sovetskoe gosudarstvo y pravo. 1982. №3. S. 119 - 126.
2. Voloshhenko A.K. Zems'ka opozycja. Narysy z istorii' suspil'no-politychnoi' dumky na Ukrai'ni (70-80 rr. XIX st.). K.: Naukova dumka, 1974. S. 133-155.; Kornijchuk L.Ja. Ekonomichni problemy poreformenogo rozvytku i zems'kyj ruh. Suspil'no-ekonomichna dumka na Ukrai'ni v 70-h rr. XIX st. K.: Vydavnytstvo Kyi'vs'kogo universytetu, 1971. S. 10 - 40.
3. Katrenko A.M. Zems'kyj burzhua-zno-liberal'nyj ruh na Ukrai'ni v roky drugoi' revolucijnoi' situacii'. Visnyk Kyi'vs'kogo universytetu. Istorychni nauky. K.1975. Vyp. 17. S.27-34; Petrov F.A. Nelegal'nye obshhezemskie soveshchanyja y s'ezdy konca 70-h - nachala 80-h gg. XIX v. Voprosy ystoryy. 1974. № 9. S.33-44; Petrov F.A. Yz ystoryy obshhestvennogo dvyzhenija v peryod vtoroj revolucyjnoj situacyy v Rossyy. Revoljucyjnyje y lyberaly v konce 1870 gg. Ystoryja SSSR. 1981. № 1. S.144-155.
4. Pyrumova N.M. Zemskoe lyberal'noe dvyzhenie. Socyal'nye korny y evoljucija do nachala HH v. M.: Nauka, 1977. 272 s.
5. Voloshhenko A.K. Vkaz.pracja; Katrenko A.M. Politychna dijal'nist' zemciv - liberaliv v Ukrai'ni (druga polovyna 70 - pochatok 80 rr. XIX st.). Kyi'vs'ka starovyna. 2001. № 1. S.118-137.
6. Petrov F.A. Organy samoupravlenija v systeme samoderzhavnoj Rossyy: zemstvo v 1864-1879 gg. Velykye reformy (1856-1874). M.: Nauka, 1993. S.203-221.
7. Kotel'nyckij N.A. Yvan Yl'ych Petrunkevych: zhyzn' y dejatel'nost' na Chernygovshhyne. Ystoryko - byografyckij ocherk. M.: Letnyj sad, 2015.124 s.; Kotel'nyckij N.A. Ivan Illich Petrunkevych (1843-1928): zhyttja ta dijal'nist' v Ukrai'ni. Riga: GlobeEdit, 2019. 197p.
8. Kistjakivs'kyj O.F. Shhodennyk. K.: Naukova dumka, 1994. T.1. 648s.
9. Kotel'nyckij N.A. Zems'ka liberal'na partija pivnichnoi' Ukrai'ny ta I. I. Petrunkevych: sprba vyzvolennja z politychnogo zaslannja. Rozumovs'ki zustrichi: zbirnyk naukovyh prac'. Vypusk 8. Chernigiv: Sivers'kyj centr pisljadyplomoi' osvity, 2021. S. 144 - 154.
10. Kistjakivs'kyj O.F. Shhodennyk. K.: Naukova dumka, 1995. T.2. 582s.
11. Varzar V.E. Vospomynanyja starogo statystyka. Rostov na Donu: redakcyja «Vestnyka» Donskogo statystyckeskogo oblastnogo bjuro, 1922. 22s.
12. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny u m. Kyi'v (dali - CDIAK). Fond 1191. Opys.2. Sправа 137. 17 arkushiv.
13. Tyhomirov L.A. Konstitucjonalisty v epohu 1881 goda. M.: Unyversytetskaja typografija, 1895. 115s.
14. Spysyna E. V. «Отсы y dety», yly kto fynansyrovал revoljucyjnyj terror v Rossyy v konce 1870-h - nachale 1880-h gg. Gercenovskye chtenija 2015. Aktual'nye problemy russkoj ystoryy. Sankt-Peterburg: ЭlekSys, 2016. S. 92 - 100.
15. CDIAK. Fond 317. Opys 1. Sправа 30. 17 arkushiv.
16. CDIAK. Fond 1191. Opys 2. Sправа 185. 6 arkushiv.
17. Instytut rukopysu Nacional'noi' biblioteki Ukrai'ny imeni V.I.Vernads'kogo Nacional'noi' Akademii' Nauk Ukrai'ny. Fond III. №67058. 2 arkushi.

18. Ytenberg B.S. Lyberal'naja oppozycja. Rossyja vo vremja vtoroj revoljucyonnoj situacyy. M.: Nauka, 1983. S.351-390.
19. Kotel'nyc'kyj N.A. Shhodennyk O. Polovceva jak unikal'ne dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukrai'ny(80rr.HIHst.). Visnyk Mariupol's'kogo derzhavnogo universytetu. Serija: Istorija. Politologija. Vypusk 28 - 29. Mariupol': MDU, 2020. S. 62 - 70.
20. Voloshhenko A.K. Vkaz.pracja.
21. Varzar V.E. Vkaz.pracja; Kotel'nyc'kyj N.A. Zems'ka liberal'na partija...; Petrunkevych Y.Y. Yz zapysok obshhestvennogo dejatelja. Vospomynanyja. Praga: B.y., 1934. 472s.; Rahno O.Ja. Chernigivs'ki zemci. Chernigiv: Chernigivs'ki oberegy, 2009. 350c.
22. Mazur A.P. Gosudarstvenno-pravovye vzgljady Y.Y.Petrunkevycha. Dyss...kand. juryd. nauk. Har'kov, 2007. 203s.